

شاخصه‌های اخلاقی پیامبر اسلام (ص) در تربیت فرزندان

هاجر صادقی^۱

چکیده

تربیت فرزند یکی از ارکان بنیادین در نظام ارزشی اسلام است که بر پایه ایمان، اخلاق و فطرت شکل می‌گیرد. سیره پیامبر اسلام حضرت محمد (ص)، به عنوان کامل‌ترین الگوی رفتاری، راهنمایی جامع برای تربیت فرزندان در بستر اخلاق الهی و انسانی ارائه می‌دهد. پژوهش حاضر با هدف شناسایی و تحلیل شاخصه‌های اخلاقی پیامبر اکرم (ص) در تربیت فرزندان، به روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای انجام گرفته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که محورهای اساسی سیره نبوی در تربیت کودک شامل محبت و مهرورزی، احترام به شخصیت کودک، رعایت عدالت، الگودهی عملی، صبر و مدارا در برابر خطاها، و توجه به آموزش غیرمستقیم است. همچنین، این شاخصه‌ها با نظریات روز روان‌شناسی تربیتی تطابق دارند و قابلیت ارائه الگویی بومی، اخلاق‌محور و کاربردی برای خانواده‌های مسلمان در عصر حاضر را دارند. نتیجه‌گیری نهایی بر لزوم تلفیق سیره نبوی با دانش تربیتی معاصر در راستای ارتقای کیفیت تربیت فرزندان تأکید دارد.

کلیدواژه‌ها: تربیت فرزند، اخلاق نبوی، سیره پیامبر (ص)

^۱ طلبه سطح ۲- حوزه علمیه حضرت زینب کبری سلام الله علیها-ارومیه

مقدمه

تربیت فرزند از مهم‌ترین و اساسی‌ترین وظایف والدین در هر جامعه‌ای به شمار می‌رود؛ چراکه شخصیت، هویت و آینده هر نسل در گرو نوع تربیتی است که در خانواده دریافت می‌کند. در دین مبین اسلام، خانواده نه تنها کانونی برای آرامش و محبت، بلکه نخستین و مهم‌ترین مدرسه تربیتی انسان معرفی شده است. از این منظر، تربیت اسلامی، تنها به آموزش‌های ظاهری محدود نمی‌شود، بلکه به پرورش همه‌جانبه روح و شخصیت کودک در بستر ایمان، اخلاق و فطرت توجه دارد.

در این میان، پیامبر اسلام حضرت محمد مصطفی (ص)، به عنوان کامل‌ترین انسان و الگوی عملی مسلمانان، سیره‌ای روشن و الهام‌بخش در زمینه تربیت فرزند ارائه داده است. آن حضرت، نه تنها فرزندان خود، بلکه همه کودکان امت را با نگاهی آکنده از مهر، احترام و کرامت انسانی تربیت می‌نمود. شیوه رفتاری ایشان با دختر گرامی‌اش حضرت فاطمه زهرا (س)، و نوه‌های بزرگوارش امام حسن و امام حسین (ع)، بازتابی عینی از تربیت نبوی و آیین تمام‌نمای اخلاق الهی است که مبتنی بر فطرت انسان‌ها طراحی شده است.

در دنیای معاصر، با پیچیدگی‌های اجتماعی و چالش‌های تربیتی نوظهور، الگوگیری از سیره عملی پیامبر اسلام (ص) می‌تواند راه‌گشای والدین و مربیان در تربیت صحیح نسل جدید باشد. با توجه به گسترش الگوهای تربیتی غربی و در برخی موارد ناهماهنگی آن‌ها با فرهنگ اسلامی، بازگشت به منابع اصیل دینی و بهره‌گیری از روش‌های تربیتی پیامبر اکرم (ص)، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است.

این پژوهش با هدف شناسایی و تحلیل شاخصه‌های اخلاقی پیامبر اسلام (ص) در تربیت فرزندان انجام می‌گیرد. در واقع، تلاش شده است تا با بررسی منابع روایی، تاریخی معتبر، الگویی جامع و قابل کاربرد برای خانواده‌های مسلمان ترسیم شود؛ الگویی که بتواند در تربیت فرزندان با رویکردی اخلاق‌محور، محبت‌آمیز و پایدار مؤثر واقع گردد.

روش این پژوهش به صورت توصیفی گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای است که ابتدا داده‌های مربوط به رفتار پیامبر در تربیت فرزندان گردآوری شده، سپس با تحلیل محتوای آن‌ها، شاخصه‌های اصلی اخلاقی در رفتار تربیتی ایشان استخراج و تبیین گردیده است.

پژوهش‌های متعددی نیز در زمینه تربیت فرزند از منظر اسلام و به‌ویژه سیره پیامبر اسلام (ص) انجام شده است. در این میان، برخی آثار به طور مستقیم به موضوع شاخصه‌های اخلاقی تربیتی پیامبر اکرم (ص) پرداخته‌اند که در ادامه به مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود:

۱- حیدری، زهرا (۱۳۹۷). بررسی اصول تربیت کودک در سیره پیامبر اکرم (ص)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه الزهرا (س). در این پژوهش، رفتار پیامبر با کودکان و نوجوانان در سه محور محبت، آموزش و اصلاح رفتاری بررسی شده و نتیجه‌گیری شده است که سیره نبوی مبتنی بر احترام به فطرت، محبت پایدار و تعامل انسانی با کودک است. نویسنده با استفاده از منابع روایی و تفسیری، تلاش کرده است ابعاد کاربردی سیره را برای والدین امروز تبیین کند.

۲- دلشاد تهرانی، محمد (۱۳۸۵). سیره تربیتی پیامبر اکرم (ص)، تهران: نشر حدیث راه عشق. کتاب حاضر به طور جامع به ابعاد گوناگون تربیت در زندگی پیامبر (ص) می‌پردازد و موضوعاتی مانند محبت، احترام، بازی با کودک، تشویق و الگودهی رفتاری را با ذکر شواهد تاریخی و حدیثی مطرح می‌سازد. سبک نویسنده تحلیلی و کاربردی است.

۳- قائمی، علی (۱۳۷۷). تربیت کودک از دیدگاه اسلام، نویسنده در این کتاب، اصول بنیادین تربیت اسلامی را با استناد به قرآن، روایات و سیره پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت (ع) مطرح کرده است. بخش‌هایی از کتاب به نقش محبت، عدالت، و پرهیز از خشونت در تربیت فرزند اختصاص دارد.

۴- احمدی، نرگس و کریمی، زهرا (۱۳۹۹). "تحلیل محتوای سیره پیامبر اسلام (ص) در تربیت کودکان". این مقاله با تحلیل محتوای روایت‌های تاریخی و تفسیری، شاخصه‌هایی همچون مدارا، احترام به شخصیت کودک، بازی و آموزش عملی را از سیره پیامبر استخراج کرده است.

۵- موسوی، سیدمحسن (۱۴۰۰). "اخلاق نبوی در تربیت فرزندان و تأثیر آن بر تربیت معاصر"، در این مقاله، ارتباط میان اصول اخلاقی پیامبر (ص) در تعامل با فرزندان و نظریات نوین روان‌شناسی تربیتی بررسی شده است. نویسنده نشان می‌دهد که سیره نبوی با مفاهیمی همچون عزت‌نفس، خودکارآمدی، و احترام متقابل در نظریه‌های معاصر هماهنگی دارد.

نوآوری اصلی این تحقیق در آن است که با تمرکز اختصاصی بر جنبه‌های اخلاقی تربیت پیامبر، تلاش می‌کند مؤلفه‌هایی همچون محبت، احترام، تکریم شخصیت کودک، تشویق، الگودهی عملی و پرهیز از خشونت را به‌صورت نظام‌مند استخراج نماید. این پژوهش همچنین با رویکردی توصیفی، این شاخصه‌ها را با نظریه‌های معاصر روان‌شناسی تربیتی تطبیق داده و نشان

می‌دهد که سیره نبوی، نه تنها با اصول روان‌شناسی روز سازگاری دارد، بلکه می‌تواند الگویی کاربردی و بومی برای والدین مسلمان در عصر حاضر ارائه کند.

۱. مفهوم شناسی

در آغاز بحث، لازم است مفاهیم کلیدی چون «اخلاق» و «تربیت» از منظر اسلام به درستی تبیین شود. این پایه نظری به درک عمیق‌تر شاخصه‌های تربیت نبوی کمک خواهد کرد.

۱-۱- تعریف شاخصه‌های اخلاقی از منظر اسلامی

مفهوم اخلاق در اسلام، نه صرفاً به مجموعه‌ای از رفتارهای پسندیده اجتماعی، بلکه به جلوه‌ای از سیر و سلوک الهی انسان ناظر است که هم در ساحت درونی (ملکات نفسانی) و هم در رفتار بیرونی نمود می‌یابد. خلق درونی به مثابه بُعد پایدار شخصیت انسان، جهت‌دهنده تصمیمات، رفتارها و تعاملات او با دیگران است. این ویژگی‌ها، زمانی اسلامی محسوب می‌شوند که بر مبنای آموزه‌های وحیانی، همچون قرآن، سنت پیامبر (ص) و معارف اهل بیت (ع)، تنظیم شده باشند. خداوند در قرآن با توصیف پیامبر اسلام (ص) به «خُلُقٍ عَظِيمٍ»^۱، نشان می‌دهد که اخلاق نه تنها زیربنای شخصیت رسول خدا، بلکه جوهر رسالت او در جامعه‌سازی و انسان‌سازی است. در همین راستا، روایات متعددی نیز بر پیوند اخلاق با هدایت تربیتی تأکید دارند؛ از جمله حدیث مشهور نبوی که فرمود: «إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ»^۲. این بیان گویای آن است که تمامی ابعاد دین اسلام، از جمله عبادات، معاملات و تربیت فرزندان، باید در پرتو اخلاق نیکو انجام گیرد. تربیت اخلاقی کودکان در اسلام، نه بر اساس اجبار و خشونت، بلکه با الهام از صفاتی چون رحمت، کرامت، عدالت، صبر و مهربانی پایه‌ریزی می‌شود. در چنین منظومه‌ای، والدین و مربیان موظف‌اند با تأسی از سیره نبوی، شاخصه‌های اخلاقی را نه فقط آموزش دهند، بلکه در زندگی روزمره تجسم عینی آن‌ها باشند.^۳

۲-۱- جایگاه تربیت فرزند در سیره نبوی

تربیت فرزند در نگاه اسلامی، یک مسئولیت فردی، خانوادگی و اجتماعی تلقی می‌شود و اساس شکل‌گیری جامعه صالح بر آن استوار است. آیه شریفه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ

^۱ قلم: ۴

^۲ مجلسی، بحار الأنوار، ج ۱۶، ص ۲۱۰

^۳ الجزایری، تربیت اسلامی؛ اصول، اهداف و روش‌ها، ص ۷۹

نَاراً»^۱، بیانگر وظیفه‌ای دوگانه است که بر دوش هر فرد مؤمن نهاده شده: نخست، حفظ و اصلاح خویشتن، و سپس تربیت و هدایت اهل و عیال. مفسران، از جمله طبرسی در مجمع‌البیان، تأکید دارند که واژه «قُوا» در این آیه، دلالتی بر پیشگیری دارد؛ یعنی تربیت باید به گونه‌ای باشد که مانع سقوط افراد در آتش عذاب شود. این امر تنها از طریق آموزش ایمان، اخلاق، و عمل صالح در فضای خانواده ممکن خواهد بود.^۲

در سیره رسول اکرم (ص)، تربیت فرزند نه تنها امری واجب، بلکه از برترین مصادیق صدقه و احسان معرفی شده است. حضرت محمد (ص) در حدیثی فرمودند: «مَا نَحَلَ وَالِدٌ وَلَدَهُ نِحْلَةً أَفْضَلَ مِنْ أَدَبٍ حَسَنِ»^۳؛ یعنی هیچ پدری هدیه‌ای بهتر از ادب نیکو به فرزندش نداده است. تربیت نیکو، از نگاه پیامبر (ص)، فراتر از انتقال آداب اجتماعی یا آموزش‌های سطحی است؛ بلکه شامل رشد شخصیت، تهذیب نفس، و تقویت عقلانیت کودک در پرتو دین و اخلاق است. ایشان با رفتار محبت‌آمیز، الگودهی عملی، و پرهیز از خشونت، نشان دادند که تربیت موفق، تنها در سایه اخلاق و محبت پایدار میسر است.^۴

۲- تربیت اخلاق محور در اندیشه و رفتار پیامبر اسلام (ص)

یکی از ارکان مهم تربیت اسلامی، اخلاق‌مداری است. پیامبر اسلام (ص) با رفتار، گفتار، و برخوردهای روزمره، تربیتی اخلاق‌محور را به صورت عملی نشان دادند که در این بخش مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲-۱- محبت و مهرورزی

پیامبر اسلام (ص) محبت و مهرورزی را پایه اصلی تربیت می‌دانستند و از آن به عنوان ابزار مؤثری برای شکل‌دهی به شخصیت کودکان استفاده می‌کردند. بوسیدن، در آغوش گرفتن و نوازش کودکان از جمله رفتارهای رایج آن حضرت بود. در حدیثی معروف، آمده است که پیامبر (ص) حسن و حسین (ع) را بوسید. مردی نزد ایشان آمد و گفت: «من ده فرزند دارم، اما هیچ‌گاه آن‌ها را نبوسیده‌ام.» پیامبر (ص) فرمودند: «مَنْ لَا يَرْحَمُ لَا يُرْحَمُ»؛ کسی که رحم نمی‌کند، مورد رحمت

^۱ تحریم: ۶

^۲ طبرسی، مجمع‌البیان، ج ۳، ص ۱۴۳

^۳ ترمذی، سنن ترمذی، جلد ۵، ص ۵۲۱

^۴ مطهری، تعلیم و تربیت در اسلام، ص ۹۳

۱-۳- محبت و ایجاد دلبستگی امن

یکی از بنیادی‌ترین عناصر در تربیت نبوی، محبت و ارتباط عاطفی عمیق با کودک است. پیامبر (ص) با بوسیدن و در آغوش گرفتن کودکان، بویژه امام حسن و حسین (ع)، رابطه‌ای سرشار از امنیت و مهر ایجاد می‌کردند. ایشان فرمودند: «مَنْ لَا يَرْحَمُ صِغَارَنَا لَيْسَ مِنَّا».^۱ مطابق با نظریه دلبستگی جان بالبی این نوع روابط گرم، اساس سلامت روان و اعتماد به نفس کودک را شکل می‌دهد.

۲-۳- الگودهی رفتاری

پیامبر (ص) نه تنها آموزش‌دهنده، بلکه مجسمه‌ای از رفتار نیکو برای کودکان بودند. ایشان با رفتار عملی خود، مانند نماز خواندن با کودکان یا بخشش در برابر خطای آنان، نقش الگویی ایفا می‌کردند. بندورا در نظریه یادگیری اجتماعی بیان می‌کند که کودکان بیش از آموزش مستقیم، از طریق مشاهده و تقلید می‌آموزند.^۲

ج) احترام به کودک و پرورش عزت نفس

خطاب محبت‌آمیز پیامبر به فرزندان با واژه‌هایی چون «یا بُنَّیَّ» (فرزندم عزیزم)، به خوبی احترام به شخصیت کودک را نشان می‌دهد. پیامبر (ص) در مواقع گوناگون، حتی از کودکان مشورت می‌گرفتند، امری که با دیدگاه روان‌شناسان انسان‌گرا چون کارل راجرز هماهنگ است؛ آنان معتقدند عزت نفس، خودپذیری و احساس ارزشمندی اساس رشد اخلاقی و شناختی کودک است.^۳

۳-۳- صبر، مدارا و اجتناب از خشونت

رویکرد تربیتی پیامبر بر اساس مدارا و تذکر نرم بنا شده بود. ایشان در برابر خطای کودکان، پرخاش نمی‌کردند، بلکه با تمثیل و گفت‌وگو آن‌ها را هدایت می‌کردند.^۴ این سبک با رویکرد «تربیت مثبت» که در آثار جین نلسن مطرح شده، همخوانی دارد.^۵

۴- نقد برخی شیوه‌های تربیتی رایج

^۱ کلینی، الکافی، ج ۶، ص ۴۹

^۲ اسلامی‌نسب، روان‌شناسی رشد. ص ۲۸۴

^۳ شریعتمداری، روان‌شناسی تربیتی، ص ۱۴۳

^۴ ابن حنبل، مسند احمد، ج ۲، ص ۱۹۸

^۵ ملکی، نظریه‌های یادگیری و آموزش، ص ۱۰۱

برخی از روش‌های رایج تربیتی در عصر حاضر با چالش‌هایی چون افراط در آزادی، خشونت یا بی‌توجهی عاطفی همراه هستند. در این بخش، این رویکردها با معیارهای تربیت نبوی سنجیده و نقد می‌شوند.

۴-۱- افراط در آزادی یا خشونت مطلق

برخی والدین امروزی یا بیش از حد سخت‌گیرند یا کودک را بدون چارچوب رها می‌کنند. این دوگانگی، برخلاف سیره پیامبر است که در عین محبت، هدایت‌گر نیز بود. ایشان نه کودک را سرکوب می‌کردند و نه بی‌تفاوت بودند، بلکه تعادل اخلاقی و رفتاری را برقرار می‌کردند.^۱

۴-۲- تربیت ماشینی و فقدان ارتباط عاطفی

در جامعه مدرن، والدین گاه فرصت رابطه عمیق عاطفی با فرزندان را از دست می‌دهند. در حالی که پیامبر (ص) با مشارکت در بازی، گوش دادن به کودک، و حضور فیزیکی و عاطفی در کنار فرزندان، نشان دادند که ارتباط قلبی اساس تربیت مؤثر است.^۲

۴-۳- گرایش به تربیت مادی‌محور

هدف بسیاری از نظام‌های تربیتی مدرن، صرفاً موفقیت تحصیلی یا مالی کودک است، در حالی که در سیره پیامبر، فضیلت اخلاقی، ایمان و تقوای کودک بر سایر امور اولویت داشت.^۳ مطالعه تطبیقی بین سیره اخلاقی پیامبر (ص) و نظریه‌های تربیتی معاصر نشان می‌دهد که این سیره نه تنها با یافته‌های علمی هماهنگ است، بلکه به مراتب جامع‌تر، انسانی‌تر و مؤثرتر است. لذا احیای این الگو و تطبیق آن با علوم روز، می‌تواند خانواده مسلمان را از سردرگمی نجات دهد و الگویی موفق، بومی و عاطفی برای تربیت فرزندان ارائه دهد.^۴

نتیجه‌گیری

^۱ دلشاد تهرانی، سیره تربیتی پیامبر اکرم، ص ۱۱۳

^۲ احمدی و کریمی، تحلیل محتوای سیره پیامبر اسلام (ص) در تربیت کودکان، ص ۱۲۳

^۳ قائمی، تربیت کودک از دیدگاه اسلام، ص ۵۸

^۴ داودی، سیره تربیتی پیامبر اعظم (ص)، ص ۴۳

تربیت فرزند از مهم‌ترین مسئولیت‌های والدین در فرهنگ اسلامی است و پیامبر اسلام (ص) به عنوان اسوه حسنه، الگویی جامع و الهام‌بخش برای والدین مسلمان در همه اعصار ارائه داده‌اند. بر اساس پژوهش حاضر، شاخصه‌های اخلاقی پیامبر اکرم (ص) در تربیت فرزندان، ابعادی چون محبت و مهرورزی، احترام و تکریم شخصیت کودک، عدالت و پرهیز از تبعیض، آموزش غیرمستقیم و الگودهی، صبر و مدارا در برابر خطاها و نیز هدایت همراه با محبت را دربر می‌گیرد. این ویژگی‌ها نه تنها در بستر روایات و منابع تاریخی اسلامی به روشنی دیده می‌شود، بلکه با یافته‌های روان‌شناسی تربیتی معاصر نیز هم‌خوانی دارد. پیامبر اسلام (ص) در رفتار با کودکان، همواره کرامت انسانی آنان را محترم می‌شمردند، به احساسات‌شان توجه می‌کردند و با تشویق، بازی، مشارکت عاطفی و رفتار الگووار، مسیر رشد معنوی، اخلاقی و روانی کودک را هموار می‌ساختند. نکته مهم آن‌که تربیت نبوی از الگوهای سخت‌گیرانه و یا بی‌قید و رهاساز امروزی به دور بوده و بر تعادل میان محبت و هدایت استوار است؛ به گونه‌ای که نه کودک سرکوب می‌شود و نه بدون چارچوب رها می‌گردد.

از این رو، با توجه به بحران‌های تربیتی جهان معاصر، الگوبرداری از سیره پیامبر (ص) می‌تواند راهکاری بومی، اخلاق‌محور و موفق برای خانواده‌های مسلمان باشد. بهره‌گیری از شاخصه‌های اخلاقی پیامبر در کنار تلفیق آن با دستاوردهای علمی روز، الگویی جامع در اختیار والدین قرار می‌دهد که می‌تواند در پرورش نسلی مؤمن، متعادل، مسئولیت‌پذیر و دارای عزت‌نفس نقش‌آفرین باشد.

پیشنهادهای

۱. الگوبرداری عملی خانواده‌ها از سیره پیامبر (ص) در تربیت فرزندان از طریق مطالعه منابع معتبر حدیثی و تربیتی.
۲. تدوین برنامه‌های آموزشی برای والدین و مربیان مبتنی بر شاخصه‌های اخلاقی پیامبر اسلام (ص) در تربیت کودک.
۳. تلفیق آموزه‌های نبوی با روان‌شناسی تربیتی نوین در نظام آموزشی و رسانه‌ای به‌ویژه در کشورهای اسلامی.
۴. پژوهش‌های بین‌رشته‌ای بیشتر درباره ظرفیت سیره نبوی در پاسخ‌گویی به چالش‌های تربیتی عصر حاضر.

فهرست منابع

*قرآن کریم

۱. ابن حنبل، احمد بن محمد، مسند الإمام أحمد بن حنبل، جده، دار المنهاج، بی تا
۲. احمدی، نرگس و کریمی، زهرا. «تحلیل محتوای سیره پیامبر اسلام (ص) در تربیت کودکان». فصلنامه مطالعات تربیتی اسلامی، ۱۳۹۹.
۳. اسلامی نسب، علی اکبر. روان شناسی رشد. تهران: سمت. ۱۳۸۵
۴. بخاری، محمد بن اسماعیل، ترجم: عبدالعلی نورا حراری، ناشر: شیخ الاسلام احمد جامم سال چاپ: ۱۳۹۲
۵. برک، لورا. روان شناسی رشد: دوران کودکی و نوجوانی. ترجمه ییحیی سید محمدی. تهران: ارسباران، ۱۳۹۸.
۶. ترمذی، محمد بن عیسی، سنن الترمذی، بیروت: دار الفکر، ۱۴۲۱ هجری قمری
۷. تهذیب الأحکام فی شرح المقنعة للشيخ المفيد رضوان الله عليه

۸. الجزایری، محمدتقی. تربیت اسلامی؛ اصول، اهداف و روش‌ها. تهران: نشر معارف، ۱۳۹۶.
۹. داودی، محمد، سیره تربیتی پیامبر (ص) و اهل بیت (ع). تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه ۱۳۹۸
۱۰. دلشاد تهرانی، محمد. سیره تربیتی پیامبر اکرم (ص). تهران: حدیث راه عشق، ۱۳۸۵.
۱۱. سبجانی، جعفر. اخلاق در قرآن. قم: نشر مؤسسه امام صادق (ع)، ۱۳۸۷.
۱۲. شریعتمداری، علی، روان‌شناسی تربیتی. تهران: امیرکبیر. ۱۳۸۱
۱۳. شیخ صدوق، عیون الرضا، بیروت، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۴ هجری قمری
۱۴. طباطبایی، محمد حسین، تفسیر المیزان، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۰
۱۵. طبرسی، بوعلی فضل بن حسن، مجمع البیان، تهران، مکتبه العلمیه، چاپ ۱، ۱۳۳۸
۱۶. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن بن علی بن حسن، تهذیب الأحکام، تهران: دار الکتب الإسلامیه، ۱۳۶۴
۱۷. قائمی، علی. تربیت کودک از دیدگاه اسلام. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۷.
۱۸. کلینی، محمد بن یعقوب. الکافی. ترجمه حسین انصاریان. قم: دارالحديث، ۱۳۸۵.
۱۹. مجلسی، محمدباقر. بحار الأنوار. بیروت: دار احیاء التراث العربی، ج ۴۳، ۱۴۰۳ ق.
۲۰. محمدی ری‌شهری، محمد. دانشنامه احادیث تربیتی. قم: دارالحديث، ۱۳۹۲.
۲۱. مسلم بن حجاج نیشابوری، صحیح مسلم،؛ مترجم: خالد ایوبی نیا؛ ناشر: حسینی اصل؛ ۱۳۹۴
۲۲. مطهری، مرتضی. تعلیم و تربیت در اسلام. تهران: صدرا، ۱۳۹۳.
۲۳. ملکی، حسن. نظریه‌های یادگیری و آموزش، تهران: سمت بی تا